
TANULMÁNYOK

KONRÁD GYÖRGY — SZELÉNYI IVÁN

Értelmiség és dominancia a posztkommunista társadalmakban*

1974 szeptemberében fejeztük be *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* című könyvünket. Az utolsó bekezdésben azt mondtuk: ha ezt a könyvet egy közép-európai ország hivatalos könyvkiadója megjelenteti, akkor az empirikusan bizonyítja, hogy a szocializmus a „harmadik korszakába” lépett, és már nem a bürokratikus elit, hanem inkább az értelmiség gyakorolja az osztályhatalmat.

Pontosan tizenöt esztendővel később, 1989 novemberében könyvünk egy tekintélyes állami cég, a Gondolat Kiadó jóvoltából megjelent Magyarországon nyomtatásban. Olvasóink legalább három fontos kérdésre várhatnak most tőlünk választ. 1. Vajon a mostani események valóban a bürokratikus uralom hanyatlását és az értelmiség hatalmának növekedését bizonyítják? Bizonyos-e, hogy a posztkommunista magyar társadalomban az értelmiség az új uralkodó elit, az új, meghatározó osztály? 2. Tartós lesz-e az értelmiség kétségtelenül megnövekedett politikai aktivitása és befolyása, vagy csupán rövid átmenetnek bizonyul a kommunista bürokratizmus és egy új, feltehetően burzsoá osztályuralom között? Más szóval egy kialakulóban lévő korszak szemtanúi vagyunk-e, vagy csupán egy rövid átmenet szemlélői? 3. És végül, de nem utolsó sorban:

* Szelényi Iván barátommal 1989-ben rövidnek érzett találkozásaink során sokat beszélgettünk arról, hogy milyen gondolatokkal nyithatnánk föltételezészerűen azt az újabb munkaszakaszt, amelynek reménytelen végén *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* című könyv folytatása lehetne, és lesz is talán. A gondolatok magnetofonkazettára kerültek, Iván vállalkozott összefoglalásukra, kérem tehát az olvasót, hogy az érdem zömét neki tulajdonítsa. (Konrád György)

ha a jelenlegi stádium nem pusztán rövid átmeneti periódus, hanem feltételezhetően egy új korszak, akkor az szocialistának tekinthető-e a szó bármilyen értelmében?

Ha ezekre a kérdésekre komolyan akarnánk válaszolni, könyv terjedelmű írásmű születne, *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* című könyv második kötete. Előbb-utóbb szeretnénk megírni ezt a könyvet, de egyelőre csak heteket tudunk együtt tölteni, ezért mostani írásunkban érvelésünket pusztán néhány tézisben foglalhatjuk össze.

Röviden a következőket válaszolhatjuk az előbbi kérdésekre.

Egyelőre valóban az értelmiség játssza a legalapvetőbb szerepet az államszocialista rendszerek átalakításában (különösen az elmúlt évben Magyarországon, de állításunk igaz a Szovjetunió, Lengyelország és Csehszlovákia esetében is). A bürokratikus uralom alapjai összeroppantak, lehanyaglott a régi elit, és a helyére nincs más életképes pályázó, csakis az értelmiség. A közép-európai történelemben az értelmiség még soha nem gyakorolt nagyobb kollektív hatalmat, mint a mai Magyarországon.

Lehetséges, hogy az értelmiségiek hatalma csupán átmeneti jelenség, és a francia forradalom idején élt elődeikhez hasonlóan talán csak egy tőlük különböző osztály uralmának alapjait fektetik le, mégsem lehet kizárni, hogy a történelem színpadán éppen feltűnő új értelmiségi osztály képes lesz újratermelni önmagát a gazdasági és politikai intézmények és társadalmi szereplők sajátosan közép-európai együttese közepette.

Legkevésbé a harmadik kérdésre adandó válaszukban vagyunk biztosak. Legszívesebben „posztkommunistának” nevezzük a Magyarországon most kibontakozó társadalmi és gazdasági rendet. A „poszt” szócskával arra utalunk, hogy jobban ismerjük, mit hagyunk magunk mögött, mint azt, ami előttünk áll. A kibontakozóban lévő társadalmi alakulat lehet szocialisztikus, de konvergálhat a nyugati kapitalizmus felé is, és elképzelhető más minőség, valamiféle „harmadik avagy közép-európai út”, amely különbözik mind a nyugati kapitalizmustól, mind pedig a szocializmus eddig ismert formáitól.

Mostani írásunkban összegezzük a három kérdésben kialakult véleményünket. Először a posztkommunista társadalom legfontosabb politikai változásait elemezzük eddigi ismereteink fényében. Ezt követően megvizsgáljuk az értelmiség helyzetét a posztkommunista társadalomban és három dimenzióban vizsgáljuk fel, milyen messzire jutott az értelmiségi osztály kialakulása. Végül röviden áttekintjük, mennyire ígérkezik tartósnak az értelmiség újonnan megszerzett hatalma.

I. ÁTMENET A POSZTKOMMUNIZMUS FELÉ

A leglátványosabb változások a politikai rendszerben következtek be. Két évtizedet vett igénybe, míg a gazdasági rendszer és a társadalom szerkezete a kispolgárosodás folyamatában átalakult, ám a polgári politikai rendszer megteremtése, főként pedig a régi káderelit széthullása csupán hat-tizenkét hónapig tartott. Tanulmányunk ezekre a változásokra összpontosít, és arra keres ma-

gyarazatot, hogy a káderelit miért és mi módon engedte ki a kezéből a hatalmat. És szeretnénk megérteni az értelmiség egészének hirtelen politizálódását és aktivizálódását is. Természetesen tisztában vagyunk azzal, hogy a közelmúlt változásait a lassúbb és csendesebb „alulról jövő forradalom” készítette elő, amely az 1960-as évek óta fokozatosan aláasta a kommunista rendszert. A hirtelen politizálódott és radikálissá vált magyar értelmiség napjainkban gyakran türelmetlen a társadalom vagy a „tömegek” értetlensége miatt. Az újonnan megalakult politikai mozgalmak, vagy pártok valóban sűrűn szembetalálják magukat az emberek fenntartásaival, sőt a teljes közönnyel is. Mi nem osztjuk kollégáink és barátaink türelmetlenségét. Tanulmányunk egyik alapvető elméleti kiindulópontja éppen az, hogy a polgárosodás folyamata Magyarországon és általában Közép-Európában ma is és a múltban is „egyenetlen” volt.

A német társadalom tizenkilencedik századi történetével foglalkozók sokat írtak a *Bildungsbürgertum* (a „művelt középosztály”) és a *Besitzbürgertum* (alapvetően a tulajdonos burzsoázia) közötti különbségről. Észak-Amerikában és Nyugat-Európában (különösen Angliában és Hollandiában, de jelentős mértékben Franciaországban is) a polgárosodás folyamatát a *Besitzbürgertum* vezette. Németországban azonban a művelt középosztály képviselte az új kapitalista osztályt, és a piacgazdaság felszívta a magasan képzett munkaerőt. Közép-Európában, a Habsburg-birodalomban, az olyan országokban, mint Magyarország, Lengyelország vagy Csehország, ez a jelenség még hangsúlyosabb volt. A *Bildungsbürgertum* és a *Besitzbürgertum* dialektikájában a hangsúly a *Bildungsbürgertum*-ra esett. Egyes helyeken a polgári átalakulás végrehajtását tehát a polgárosodott *Bildungsbürgertum* tényleges burzsoázia nélkül kísérelte meg, pedig sok tekintetben vegyes érzelmekkel viseltetett azzal a tulajdonos burzsoáziával szemben, amelyet meg akart teremteni.

Ha a közelmúlt magyar történelmét e fogalmak segítségével értelmezzük, azt mondhatjuk, hogy az 1960-as éveket követő két évtizedben Közép-Európában szokatlan módon kifejlődött a *Besitzbürgertum* (hangsúlyozottan „kispolgári” jelleggel, mert ez az osztály csak részidőben, kisérvényesben és fogyasztóként, nem pedig tőkefelhalmozóként orientálódott a polgárosodás felé). Az ellenzékiek fokozatosan növekvő, de számszerűleg jelentéktelen csoportjától eltekintve az értelmiség társadalmi és politikai jellege „etatista”, vagy „káder” maradt. Másfelől viszont a lakosság igen tekintélyes része jelentős kispolgári autonómiát vívott ki a bürokratikus központtól. A magyar polgárosodás két évtizeden át egyenlőtlenül folyt. A kispolgárosodás meglehetősen széles körű volt (keretei között fejlődött ki az új, de kis létszámú *Besitzbürgertum*), a művelt középosztály kevésbé polgárosodott és inkább volt káder, mint *Bildungsbürgertum*. A kispolgárosodás fokozatosan aláasta az uralkodó bürokratikus rendszert és az utolsó tizenkét hónapban a politikai reform a bürokratikus hatalom szövetén eképpen keletkezett réseken keresztül tört előre. Nyomában gyors ütemben lezajlott a művelt középosztály polgárosodása és ma a magyar polgárosodás folyamatában új „egyenlőtlenység” figyelhető meg: a *Bildungsbürgertum* visszanyerte meghatározó szerepét és a *Besitz-*

bürgertum elé ugrott. Akárcsak a tizenkilencedik században, Magyarország ismét paradoxonnal találja szemben magát: tulajdonosi burzsoázia nélkül próbálja megvalósítani a polgári átalakulást.

Tisztában vagyunk azzal, hogy a kommunizmus összeomlását a bürokratikus hatalommal és a „szocialista proletarizáció” nyomásával szemben megmutató általános ellenállás idézte elő, ezúttal figyelmünket mégis a Bildungsbürgertumra összpontosítjuk. A jelenlegi helyzetben a világnak ezen a részén ismét az értelmiség kivételes szerepe az, amely a társadalmi változásnak sajátos vonást kölcsönöz. Írásunkban szeretnénk megérteni, hogy mennyiben átmeneti a hatalma és van-e esélye arra, hogy megszilárdítsa saját osztályuralmát.

II. AZ ÉRTELMISÉG A POSZTKOMMUNISTA TÁRSADALMI STRUKTÚRÁBAN

Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz című művünk nem volt népszerű olvasmány közép-európai kollégáink és barátaink körében. A legtöbb közép-európai értelmiségi elvetette, sőt sértőnek tartotta azt a feltételezésünket, hogy előbb-utóbb az egész értelmiség osztozni fog a hatalmon a bürokráciával. Úgy érezték, hogy a brezsnyevizmus (amit gyakran neveztek neoszocializmusnak, vagy egyenesen sztalinizmusnak) elhanyagolja, kisémmízi, sőt üldözi őket. Az a közép-európai értelmiség, amely az 1960-as években meglehetősen lelkesedést mutatott a szocializmus „humanitása”, „racionálitása” iránt, az 1970-es és 1980-as években becsapottnak érezte magát a megígért reformok elszabotálása miatt. Ezért leghatározottabb kritikusaként közül néhányan, például Zagorskiék, azt állították, hogy az adott körülmények között a kelet-európai értelmiség inkább az ellenzékiesség, semmint az osztályhatalom felé tart.

Az 1980-as évek végén azonban úgy tűnik, hogy eredeti elemzésünk közelebb járt az igazsághoz, mint amennyire azt kelet-európai kritikusaként általában elismerik. A kelet-európai értelmiség hatékony stratégiát talált a régi bürokratikus elit ellentámadásával szemben. Átalakította az uralkodó bürokrácia természetét és a jelek szerint győztesként került ki az uralkodó bürokratikus rend ellen vívott hosszú háborújából. Rákényszerítette a bürokráciára a kritikus párbeszéd kultúrájának gouldneri értelemben vett szabályait, miközben megtanulta, hogyan szerezzen szövetségeseket a kis- és a nem annyira kispolgárság köreiben. Nem kétséges, hogy a közeljövőben e tekintetben még sokkal többet kell tanulnia. Pillanatnyilag azonban a hanyatló bürokrácia és a felemelkedő, ám még gyenge tulajdonos polgárság mellett a művelt középosztály vitathatatlanul az uralkodó elit, ha nem maga az uralkodó osztály.

Tanulmányunk további részében három dimenzióban elemezzük ennek az értelmiségi osztálynak a kialakulását. Először a káderelit és az értelmiség kritikus viszonyára összpontosítjuk figyelmünket és magyarázatot keresünk a káderelit váratlan „elolvadására”. Ezután pillantást vetünk az értelmiség „nyelvi győzelmére”, amikor a kritikus vita kultúrájának megteremtésével az értelmiség halálos sebet ejtett a kádereliten azáltal, hogy biztosította: a jövő politikai menetrendjét csak azok határozhatják meg, akik osztoznak ebben a kultúrában.

Végül megvizsgáljuk, milyen társadalmi pozíciót foglalnak el az értelmiségiek a posztkommunista átmenet idején. Különösen az értelmiségnek a pluralista politikai folyamatban és a tömegtájékoztatási eszközöknél játszott szerepére összpontosítunk és feltárjuk, hogy kivívott pozícióira támaszkodva miként és milyen mértékben gyakorolhatja az értelmiség az osztályhatalmat.

Nem állítjuk, hogy az értelmiségi osztály valamennyi dimenzióban teljesen kifejlődött. Ezt nem is tételezhetjük fel, mert úgy tartjuk, hogy soha egyetlen osztály sem fejlődött ki „teljesen”. A történelem során még a legsikeresebb osztállyá szerveződés, például a burzsoázia kialakulása sem volt befejezettek tekinthető. Mire a burzsoázia megszilárdult, már el is kezdődött a szétesése. És ami ennél is fontosabb: 1989 nyarának magyar társadalmi valósága, amiből általánosítani próbálunk, rendkívül cseppfolyós állapotban volt. A magyar társadalom még nem egészen posztkommunista. Nagy utat tett meg a szocializmus „harmadik”, avagy posztkommunista stádiuma felé, de új társadalmi alakulat formájában még semmiképpen nem szilárdult meg. Ezért szeretnénk érveket és ellenérveket felsorakoztatni, bemutatni az osztállyá alakulás folyamatának gyengéit és erősségeit jelző tényezőket. Egy osztályelemzésnél mindig így szól a helyes kérdés: milyen mértékben tekinthetők ezek a cselekvők az osztály tagjainak? Az óvatos kérdésre adható válasz szükségképpen csakis feltételes lehet.

1. A SZEREPLŐK KÉRDÉSE: A KÁDERELIT SZEMBEN AZ ÉRTELMSÉGGEL

Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz című könyvet sok olvasónk azért tekintette különösen vitathatónak, mert a káderelit (az „uralkodó rend”) és az értelmiség többi részének közeledését jósoltuk meg; ez utóbbiakhoz elsősorban a technokrácia tartozott, de az ideológiai értelmiséget is ide lehetett sorolni. A kommunista társadalmi struktúráról vallott hagyományos nézetekkel éles ellentétben úgy tartottuk, hogy a fő választóvonal nem az értelmiség és a káderek között húzódik, hanem sokkal inkább egyfelől a munkások, másfelől pedig az értelmiség és a káderek között.

Véleményünk szerint ez a diagnózis és előrejelzés igen pontosnak bizonyult. Legalábbis Magyarországon a hanyatló Kádár-rendszer utolsó tíz-tizenöt évében a káderelit, makacssága és ellentámadásai dacára, többszörösen is vesztesnek bizonyult. Elemzésünk szempontjából érdekes, hogy miközben makacsul ellenállt az értelmiséggel megköthető stratégiai kompromisszumoknak, éppen az értelmiséghez asszimilálódott. Egyre inkább a magasan képzett szakemberekből lettek bürokraták és a káderelit habitusát (a szó Bourdieu-i értelmében) idővel alig lehetett megkülönböztetni a klasszikus közép-európai Bildungsbürgertumtól.

A) Változások a káderelit összetételében

A káderelit állományának feltöltése a hetvenes évek elejétől-közepétől Magyarországon alaposan megváltozott, mégpedig igen nagy mértékben úgy, ahogy azt *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* előre jelezte. A szocializmus sztalinista korszakában rendkívül nagy hangsúlyt helyeztek a jövődő káderek feltételezhető hűségére. Ezért a kisebb önbizalommal és szerényebb piacképes ismeretekkel rendelkező embereket részesítették előnyben a szakképzett értelmiségiekkel szemben, akikben — potenciálisan nagyobb önállóságuk miatt — nem bíztak. Az 1960-as években ezt a jelenséget gyakran „kontraszelekciónak” nevezték, mert a kevésbé képzetteknek következetesen jobb esélyeik voltak arra, hogy döntéshozói posztokra kerüljenek.

Magyarországon a kádárizmus utolsó két évtizedében mindez igen jelentősen megváltozott. (Óvakodunk az egész régióra kiterjedő általánosítástól, mert nem rendelkezünk összehasonlító adatokkal a többi közép-európai országból.)

Juhász Pál például már a hetvenes évek közepén észlelte a mezőgazdasági szövetkezetek vezetőinek összetételében bekövetkezett radikális változásokat. A magyar mezőgazdaság 1960 — 1961-ben végrehajtott erőszakos kollektivizálása után jellegzetes parasztkádereket neveztek ki az irányítói posztokra. Juhász szerint az 1960-as években a mezőgazdasági főiskolák magasan képzett agrármérnökök egész generációját bocsátották ki, és ők a hetvenes évek elején-közepén teljesen eltávolították a régi parasztkáder-elitét. Egy új értelmiségi osztály ragadta magához a mezőgazdaság irányítását. Ők lettek a mezőgazdasági szövetkezetek elnökei, főmérnökei. Ők vezették a megyei közigazgatás mezőgazdasági osztályait és elfoglalták a Mezőgazdasági Minisztérium magas rangú posztjait. A mezőgazdasági főiskolákhoz és a kutatóintézetekhez fűződő kapcsolataik révén ellenőrizték az egész magyar mezőgazdaságot a képzéstől és a kutatástól kezdve a termelésig, a bel- és a külkereskedelemig, beleértve a munkaszervezetet és a technikai fejlesztést is.

A mezőgazdaság nem volt kivétel. A kommunista párt és a kormány összehangolt erőfeszítéseket tett, hogy a legjobb friss diplomásokat szerezzék meg a pártapparátus és a kormányhivatalok részére.

A technikai hozzáértés egyre fontosabb lett a politikai hűséggel szemben. Furcsa módon némelyik új apparátscsiktól még azt sem várták el, hogy lépjen be a kommunista pártba. A Magyar Szocialista Munkáspárt Társadalomtudományi Intézetének legjobb kutatói közül egyesek nem voltak párttagok. A végén aztán ez a folyamat hihetetlenül felgyorsult. Például 1989 nyarán a *Népszabadság*, a magyar kommunista párt napilapja gazdaságpolitikai rovatának tizenhárom újságírója közül csak hárman voltak párttagok. Az elmúlt tíz-húsz évben tehát újfajta toborzás kezdődött el, amely az apparátust egyetemmel végzett szakemberekkel töltötte fel. Ezek a gyakran igen jól képzett emberek építésként, közgazdászként, mérnökként könnyen találtak volna maguknak munkát a piacon, ha a párt- vagy államapparátus létszámának jelentős csökkentését határozzák el.

Jó lenne, ha rendszerezettebb bizonyítékok állnának a rendelkezésünkre és időbeli összehasonlításra is lenne mód, de az eddigi adatok is határozottan azt mutatják, hogy az értelmiségiek a hetvenes évek elejétől növekvő számban foglalták el a bürokratikus döntéshozatali posztokat.

Amikor a magyar bürokratikus uralom hirtelen összeomlását vizsgáljuk, óhatatlanul felmerül a kérdés, hogy mindez miként vált lehetségessé. A jelenséget természetesen többféle tényezővel magyarázhatjuk, de a hivatalnokok társadalmi és képzettségi összetételében bekövetkezett, imént körvonalazott változások mindenképpen szerepet játszottak benne. A magyar társadalom és a politikai rendszer minőségi átalakulása egybeesett a régi gárda elöregedésével, azokéval, akik még Kádár Jánossal együtt kerültek hatalomra közvetlenül 1956 után. Közülük sokan mára már nyugállományba vonultak, vagy a visszavonulás előtt állnak, az újabbak pedig nem „ragadtak” annyira bele a bürokratikus hatalmi pozíciókba és kiváltságokba, mint elődeik.

1989 nyarán interjút készítettünk a Budapesti Pártbizottság egyik fiatal, harmincöt év körüli tisztségviselőjével. Arra a kérdésre, hogy mi lesz vele, ha a kommunista párt elveszti a legközelebbi választásokat, és csökkenteni kell az apparátust, semmiféle aggodalomnak nem adott hangot. „Jó építész vagyok” — mondta. „Épületeket terveztem, mielőtt ebbe a hivatalba jöttem. Örömmel térek vissza a hivatásomhoz.” A megkérdetthez hasonló embereknek — ő különben a Budapesti Pártbizottság Építészeti és Várospolitikai osztályát vezette — viszonylag kevés érdekük fűződik hivataluk hatalmának megőrzéséhez. Találnak maguknak más munkát. Ott talán kevesebb lesz a hivatali hatalmuk, de több lesz a jövedelmük és nagyobb a szakmai, etikai és politikai önállóságuk. A bürokratikus hatalom pozícióit tehát ezek az új szereplők, szakképzett értelmiségiek foglalták el, akik kevésbé függenek a régi rend, a paternalizmus, a rendiségre emlékeztető uralom megőrzésétől. Az ő számukra sokkal nagyobb kísértést jelent, hogy képességeiket a piacon és az osztályok közötti teljesítmények versenyében mérjék meg.

B) A kádereleit polgárosodása

A kádereleit átalakulása az elmúlt két évtizedben azonban még ennél is messzebb ment. Nem csupán új szereplők foglalták el a bürokratikus hatalmi pozíciókat, hanem megváltoztak a hivatalban lévők is. Ez utóbbiak nagymértékben „elpolgárosodtak”, habitusuk visszafordíthatatlanul megváltozott és így szembetűnően emlékeztet a régi művelt középosztályra. Talán ez a legfőbb oka annak, hogy Magyarországon annyira valószínűtlen egy neosztalinista restauráció.

Ez a belső, mondhatjuk szellemi átalakulás, vagy polgárosodás fokozatosan és több dimenzióban zajlott le.

A magyar élet és a fogyasztói szokások kispolgárosodása a hatvanas évek közepe óta a legköznapibb, de egyáltalán nem jelentéktelen oka és jelzője ennek a változásnak. A társadalom egészével együtt a magyar káder is kezdte élvezni, hogy a közellátás bőségesebben biztosítja a jó minőségű élelmet, a

több fogyasztási cikket, és hogy a magánüzletekben és -éttermekben udvarias a kiszolgálás. A magyar káderelit azt is megtanulta, miképpen fordítsa a saját hasznára a piac nyújtotta lehetőségeket.

E tekintetben a legfontosabb változást a lakásépítés jelentette. Az elmúlt évtizedben az elit masszív polgárházakat kezdett építeni magának — és gyakran a gyermekei számára is. A budai hegyekben, vagy a vidéki városok előkelő kertvárosaiban az utóbbi években felépült villákat a nyugati értelmiségiek is megirigyelhetik. Ezek a két autó számára épített garázzsal, két fürdőszobával, márvány padlóval, fa- és rézdíszekkel, megtervezett kerttel, makulátlan pázsittal és gondosan ültetett fákkal enyhén szólva magukon viselik az „újgazdagok” ízlésének nyomait. Világosan felismerhető a két világháború közötti időszak vagy a századforduló művelt középosztályának életstílusa utáni nosztalgia is. A házak belseje legalább annyira áruklodó. A régi középosztály elszegényedett özvegyasszonyaitól vásárolt stílbútor, porcelán, ezüst, festmények harmonikusan elvegyülnek a régi családi fotókkal (hirtelen némi büszkeséggel mutatják meg a látogatóknak egy rabbi nagypapa, vagy egy kálvinista lelkész nagybácsi képét), computerekkel, videókkal, sőt még telefax is akad, amit nyugati útjaikon vásároltak.

Nem szabad alábecsülnünk, mekkora szerepet játszott az elit habitusának átalakulásában a Nyugat erőteljes és folyamatos hatása. A Nyugat, a nyugati életmód, viselkedés és technológia egyaránt hatott az értelmiségre és a káderelitire, és ez volt az egyik fontos tényező, amely előmozdította a káderelit asszimilációját. Rendszeressé váltak a hivatalos és a magánutak Nyugatra, s ezek gyakran hosszabbra nyúltak a delegációs látogatások, konferenciák, értekezletek szokásos két-három napjánál, egy-két hetes kempingező nyaralásnál, és hosszabb IREX ösztöndíjak, Fulbright-tanulmányutak, kereskedelmi képviseletek és vendégprofesszori megbízatások formáját öltötték. A káderelit tagjai és különösen a gyermekeik nyelveket tanultak és kezdték természetesnek venni a nyugati életmódot, az érintkezést a nyugati kollégákkal. Legjobbjaik még azt is felismerték, hogy szaktudásuk eladható a nyugati piacokon. Ha akarják, állást kaphatnak hatalmas cégeknél, vagy egyetemeken. Az állami értelmiségiek, a rektorok, a vezető gazdasági bürokraták és tudósok közül sokan megnyerték nyugati kollégáik tetszését. Annyira mások voltak, mint a régi káder-akadémikusok, akiket még a Szovjetunióból, Kelet-Németországból, vagy a korábbi Magyarországról és Lengyelországból ismertek. Voltak érdekes elképzeléseik, és azokat ki is merték mondani. Nemcsak tudománypolitikai szempontból volt hasznos fenntartani velük a kapcsolatot, hanem az szellemileg is ösztönöznek és társadalmilag gyümölcsözőnek bizonyult.

Igy tehát kezdett eltűnni a „bunkó káder” és a „dörzsölt értelmiség” közötti kulturális szakadék is. Az elit habitusának polgárosodása által bekövetkező konvergencia lehetett a másik oka annak, hogy a „reformizmus” lett az uralkodó ideológia és hogy a régi káder életforma elvesztette vonzerejét azok számára, akik a mai magyar társadalomban a hatalom birtokosai.

C) Az osztályá alakulás korlátai:
a káderek és értelmiségiek alternatív stratégiái

A tisztségviselők és a felsőfokú végzettséggel és szakmai hozzáértéssel rendelkezők személyi és habitusbeli közeledése fontos jele annak, hogy jócskán előrehaladt az új elit, vagy akár egy új osztály kialakulása. De a folyamatnak vannak korlátai is, és most néhány ellenérvet sorakoztatunk fel. A káderek és az értelmiség között a hasonlóságok mellett vannak különbségek is. Kisebbségek között a távolság, de nem tűnt el, és a magasan képzett csoport is igen sokféle, sőt egymással szemben álló személyekből áll.

Az aggódo káderek

A káderek polgárosodása és a magasan képzett szakemberekhez való minden közeledése ellenére érezhető, hogy Magyarországon a káderértelmiséget nagyon nyugtalanítja a posztkommunista átalakulás. Őket kétségtelenül kevésbé fenyegetik a változások, mintha e kihívással elődeiknek kellett volna szembenéznük húsz vagy akár csak tíz évvel korábban, mégis úgy érzik, hogy egy új és némiképpen idegen világba lépnek be. A kádárizmus egyik nagy vonzerejét (hasonlóan az 1968 utáni csehszlovák rezsimhez) kiszámíthatósága és paternalista biztonsága adta. A megyék, gyárak, vagy akár egész gazdasági ágazatok káderbürokráciáinak erős hálózatai évtizedeken át lojalitást és barátságot tanúsítottak egymás iránt, kölcsönösen védtek is egymást. Még a tudományos és kulturális körökben is működtek ezek a hálózatok. Valamely tudományterületen az ember ismerte azt az öt vagy hat személyt, aki minden bizottságban elnökölt, szerkesztette az összes folyóiratot, egymás között osztotta fel a vonzó külföldi utakat, sorrendet állított fel az akadémiai tagság elnyerése tekintetében, és mindenki inkább türelmesen várt a sorára, de nem szúrta hátra a másikat a régi sztalinista bürokratikus karrierizmus hagyományainak mintájára. Nem biztos, hogy szerették egymást (noha „barátok” voltak, együtt nyaraltak, vacsoráztak), de azt megtanulták a sztalinizmusból, hogy valamennyiüknek hasznára válik, ha a saját ügyeiket összehangoltan intézik; nem árulják el egymást és ily módon szert tesznek némi kollektív biztonságra.

Most komoly veszély fenyegeti ezt a régi paternalista karrierizmust. Még a viszonylag hozzáértő tisztségviselők is kihasználják párttagságukat karrierjük során. Emiatt ők, bár szakemberek, mégsem feltétlenül a legalkalmasabbak jelenlegi állásuk betöltésére. Ezért némi aggodalommal tekintenek a jövőbe, amikor esetleg kénytelenek lesznek a piac kegyetlen hajszájában versenyre kelni mindenkivel. Már csak azért sem lelkesednek a versengésért, mert tudják: a korábbi kommunista párttagság némi hátrányt jelent, és kétségeket támaszt erkölcsi, szakmai és tudományos integritásukkal kapcsolatban. Az „öreg fiúk hálózata” máris felbomlóban van. Például a tudományos és kulturális létesítményekben egyesek már az új kezdés lehetőségeit mérlegelik és új szövetségeseket keresnek, kétségbe vonva, hogy régi társaik sikeresek lesznek a kompetitív tudományos vagy kulturális piacon.

Sok aggodalmaskodó káder-értelmiséginek lóg az orra, pedig ők sem szükképpen veszedelmes ellenségei a reformnak. Zavarodottak, maguk sem tudják, hogy mit akarnak. Néhányan szeretnének visszatérni a „régis szép időkbe”, amit egyáltalán nem tartanak annyira szépnek. Túlzottan is nagyra értékelik új életmódjukat. Élvezik, hogy azt mondhatnak és írhatnak, amit csak akarnak. Alapvetően sokkal kényelmesebben érzik magukat liberális, „Bürgerliche” értelmiségiként, mint a tisztségviselő, vagy az állami értelmiségi szerepében. Mégis indokolt aggodalommal tekintenek a jövő elé. Ők azok, akik félig aggódva, félig bizakodva beszélnek nekünk a restauráció veszélyeiről, akik azt gondolják, hogy a kommunizmus összeomlását sokkal inkább Gorbacsov hatalomra kerülése idézte elő, mint a magyarországi belső fejlődés, kétlük, hogy Gorbacsov sikerrel járhat, és hosszasan beszélnek egy katonai puccs „veszélyéről” meg a munkásőrség elszántságáról, hogy erőszakkal állítsa vissza a sztalinizmust. Kevesen akarják, hogy mindez bekövetkezzen, de talán sokuk megtanulna élni az új körülmények között, ha minderre mégis sor kerülne.

A rettegő káderértelmiség soraiban vannak moralizálók is. Amint hamarosan részletesebben is kifejtjük, a politikai nyelvezetben valóban drámai változások következtek be. Egyik napról a másikra a jövőről már csakis a többpártrendszer, a parlamenti demokrácia, a piacgazdaság, a reprivatizáció és a dereguláció fogalmaival lehetett beszélni. Ezért elég sokan vannak olyanok, akik nehezen követik ezt a rohamos változást és míg fenntartásokat táplálnak a kommunizmus lehetőségeivel, vagy kívánatosságával kapcsolatban, nehezükre esik túltenni Thatcher asszonyon liberalizmusban és szocializmus-ellenességben.

Mondandónk lényege a következő: miközben a régi bürokrata vagy káderelit már nem képes és nem is akar a régi módon uralkodni, és a „Bürgerliche” értékek és viselkedés túlságosan is felpuhították, sokuk fél a jövő kiszámíthatatlan hajszájától, ezért nem tartaná túl nehéznek az életet egy esetleges kommunista restauráció alatt, amit viszont a maga részéről nem kezdeményez.

Vállalkozás vagy professzionalizmus:

az értelmiség osztályhatalmának alternatívája

A fentiekből következik: a magyar társadalomban nem találtunk egyetlen olyan csoportot sem, amely elég nagy és koherens ahhoz, hogy képes legyen elindítani, vezetni és végrehajtani a restaurációt. Az ilyesmi csak kívülről indulhatna el. Ha csak a nemzetközi helyzetben nem következik be valamilyen drámai változás, akkor a jelenlegi magyar elit vesztes háborút vív a hatalom egyedüli komoly követelője, az értelmiség ellen.

Az azonban nem világos, hogy az értelmiség milyen hatalommal rendelkezik, és a káderelitnek milyen mértékben sikerül megmentenie saját privilégiumait. Több forgatókönyv is elképzelhető. Az értelmiség osztállyá szerveződése csak egy lehetőség. Az sem lehetetlen, hogy a káderelit megkísérli — talán sikerrel —, hogy új, vagyonos osztállyá alakuljon. És egyáltalán nem lehetetlen, hogy az értelmiségen belüli professzionális réteg fűtül a hazai osztállyá szerveződés

programjára és jól fizetett vezetői és mérnöki állásokat vállal nagy multinacionális cégeknél, amelyeket Magyarországra próbál csalogatni. Töprengjünk el röviden e két alternatíva lehetőségeiről!

Hankiss Elemér és a közelmúltban Szalai Erzsébet felvetette, hogy a káderelit, különösen pedig a nagy állami vállalatok felső vezetése megkísérelheti a tulajdonosi osztályá alakulást, azaz — Hankiss szavaival élve — azt, hogy ők alkossák az új „burzsoáziát”. A magyar parlament 1989 késő tavaszi ülészakán új törvényt fogadott el, amely lehetővé tette az „állami tulajdon átalakítását”. Eszerint az állami vállalatokat úgy reprivatizálják, hogy részvénytársaságokká alakítják és az alkalmazottaknak különösen kedvező feltételeket kínálnak a részvények megvásárlásához. A törvény szövege nem tesz különbséget a cégek vezetői és többi alkalmazottja között, egyes elemzők szerint azonban ezen az úton akarják átjatszani az állami tulajdont a menedzsereknek. A magyar ipar államosítása 1949-ben gyakorlatilag egyik napról a másikra zajlott le. Egy szép napon meghívtak ezer embert egy gyűlésre és ott egyszerűen közölték velük, hogy vállalatukat éppen most államosítják, és őket nevezik ki állami igazgatónak. Egyik barátunk félig tréfásan megjegyezte, hogy nem lehet kizárni a reprivatizáció hasonló stratégiáját. Mi történne, ha egy szép napon a legnagyobb ezer vállalat igazgatóját meghívnák egy gyűlésre és közölnék velük, hogy mától fogva ők a cégtulajdonosok?

Ez a forgatókönyv nem is olyan képtelenség. A magyar társadalom és gazdaság jelenlegi, posztkommunista átalakításában a reformerek kétségbeesetten keresik az azonosítható tulajdonosokat. (Nemrégiben egy konferencián egy lengyel közgazdász félig tréfásan azt javasolta, hogy az állami vállalatok részvényeit az állami lottó révén kellene szétosztani az emberek között.) Joggal feltételezhetjük továbbá, hogy a régi elit megpróbálja régi privilégiumait újakra cserélni. Azt már mindenképpen bebizonyította, hogy rendelkezik a szükséges képességekkel, és a hatalom és tekintély birtokában próbálkozása könnyen sikeresnek is bizonyulhat.

A Hankiss—Szalai-féle forgatókönyvet a magam részéről túl kalandosnak tartom. Az empirikus bizonyítékok szerint a „bürokratikus privilégiumok áruvá alakítása” sokkal szerényebb keretek között folyik, jellegét tekintve nem nagyburzsoá, hanem sokkal inkább kispolgári. Lássuk, melyek ezek a bizonyítékok. A káderelit vitathatatlanul igen kedvező áron szerezte meg a korábban államosított lakások egy részét. Felhalmozott magának néhány millió forintot, vagy jó esetben néhány százezer dollárnyi családi vagyont egy jobb villa, egy társasházi luxuslakás, vagy stílbútor formájában. De ennél fontosabb, hogy a káderelit gyermekeit a vállalkozások és a magánszektor felé irányítja. Vagy legalábbis lebeszéli őket a káder-karrieréről. A káderelit gyermekei közül sokan nem is végeznek felsőfokú tanulmányokat, hanem egyenesen az üzleti életet választják. Elemeltük a magyar Központi Statisztikai Hivatal társadalmi mobilitásra vonatkozó 1983-as adatait, hogy meghatározzuk, milyen mintát mutat három generáció mobilitása. Adataink arra utalnak, hogy akik 1945 és 1965 között lettek első generációs értelmiségiek, azoknál elég nagy az osztályból kiáramlás aránya: gyermekeiknek csak körülbelül az ötven százaléka szerez felsőfokú képzettséget. Érdekes, hogy az egyetemet végzettek aránya nemcsak

azokban a családokban magasabb, ahol a felsőfokú képzésnek hagyománya van, és így már a harmadik generáció is értelmiségi lett, hanem azok között is, akik 1945 és 1965 között „deklasszálódtak”. A deklasszált elemek gyermekei, tehát azoknak az utódai, akik maguk művelt középosztálybeli családokban születtek, de a sztalinista években nem tanulhattak, sokkal nagyobb arányban végeznek felsőfokú tanulmányokat, mint az első generációs káderértelmiség leszármazottai. Egyelőre statisztikailag nem tudtuk megállapítani, hogy mi is történik az első generációs elit gyermekeivel, de nem indokolatlan feltételeznünk, hogy sokuk az üzleti életben próbál szerencsét. Még a legkonzervatívabb és sorban az utolsó pártvezér, Grósz Károly fia is egy nyugati magáncégnek dolgozik, és sok káderyereknek van különféle kisvállalkozása.

Am szeretnénk hangsúlyozni a folyamat elsődlegesen kispolgári jellegét. A káderyerek kihasználják szüleik bürokratikus kapcsolatait, könnyebben kapnak hatósági engedélyeket és előnyöket élveznek, amikor bankhitelért folyamodnak stb., ők jellegzetesen mégis inkább csak butikosok, kisvendéglő tulajdonosok, vagy közép- és nem felsőszintű vezetők a külföldi cégeknél. Minket jobban emlékeztetnek az angol vagy francia kispolgárságra, mint a Rockefellerekre és Gettykre. Más szóval a káderek közül egyesek minden bizonnyal kiválnak az értelmiségből és kis-, vagy közepes vállalkozók lesznek viszonylag szerény személyes vagyonnal és politikai befolyással, még változatosabbá téve a posztkommunista társadalom szerkezetét.

A szakmai karrier vagy szakértői állások betöltése a nagy multinacionális, vagy más nyugati cégeknél így vonzóbb lehetőséget jelenthetnek sok káder-, vagy állami értelmiséginek. Sőt, a csúcstechnika, az információs ipar, a computer, a biotechnológia, a szoftver-készítés, a tanácsadás és egy sor más, ambíziózus fiatal értelmiségieknek való állás lehetősége várhatóan inkább eltéríti a kádereket az értelmiségi osztállyá szerveződéstől, mint a nagyburzsoázia új pozíciója. Lehetséges, hogy Közép-Európa vonzó lesz a nagy cégek számára, hogy Magyarország és Lengyelország lesz a nyugatnémet, a francia, a svájci és az olasz tőke alternatívája Dél-Koreával vagy Tajvannal szemben. Ez pedig munkaalkalmakat teremt a helybelieknek, akik ismerik a helyi viszonyokat, hálózatokat, és van annyi technikai ismeretük, hogy hasznossá tegyék magukat nyugati munkaadójuk számára. Ezekből a helybeli emberekből természetesen nem lesz nagyburzsoázia. Akik ezen az úton sikeresek, afféle másodrendű társak lesznek, és alacsonyabb, sőt később már nem is annyira alacsony vezetői posztokat fognak betölteni. Egy ilyen elit nagysága és különösen a nyugati munkaadókkal szembeni önállósága attól függ, hogy mennyire lesz a közép-európai piac vonzó a nyugati tőke számára, és hogy az általa igényelt feltételeket a világnak ez a része, avagy inkább Délkelet-Azsia, esetleg Latin-Amerika kínálja-e.

D) Az osztályá szerveződés korlátai:
az értelmiség belső megosztottsága kor és foglalkozás szerint

Az előző három részben azokat a lehetőségeket és korlátokat tekintettük át, amelyek között a káderelit és gyermekei asszimilálódhatnak az értelmiségi osztályhoz. Ám maga az értelmiség is meglehetősen heterogén és megosztott. Egyesek nagyobb hasznot húznak a mostani politikai konjunktúrából, mások meg hoppon maradnak és leszakadnak. Tehát nem valamennyien egyformán lelkesednek az értelmiség osztályá szerveződése iránt.

A magasan képzett népesség körében látjuk a generációk és foglalkozás szerinti megosztottságot. Ha ez a megosztottság elmélyül, megakadályozhatja az új osztály kialakulását.

A társadalmi és politikai változás élén haladó fiatal értelmiségiek új mozgalmának feltűnése izgalmas jelenség. A mai Magyarország egyik legradikálisabb és a nyilvánosság előtt legtöbbször szereplő ellenzéki mozgalma a FIDESZ. Ez az ifjúsági szervezet az 1990-es országos választásokon megszerezte a szavazatoknak csaknem tíz százalékát. Képviselői fiatal emberek (csak sajnos, kevés köztük a nő!), sokan közülük még nincsenek harminc évesek, ma parlamenti képviselők, jelentős hatalommal és tekintéllyel. A legfiatalabb nemzedék magas képviseleti aránnyal van jelen a többi politikai mozgalomban is, például az SZDSZ-ben és az MDF-ben, amely jelenleg a jobbközép koalíciós kormány legnagyobb pártja. Fiatalok még a kommunista pártban is akadnak. A helyzet hasonlít 1945–1949-re, amikor a húszas, vagy a harmincas éveik elején járó emberek váratlanul minisztériumok élére kerültek, egyetemi tanárok lettek, vagy épp a Tudományos Akadémia tagjai főképpen azért, mert fiatal koruknál fogva semmiképpen sem kompromittálódhattak a „rég rendszerben”. Ma hasonló mechanizmus működik. Feltűnt az értelmiség teljesen új generációja. Az új nyelvezetet anyanyelvüként beszélik és energikusan berobbantak a politika színpadára. Félelmetes versenytársai az idősebb nemzedék tagjainak, akiknek bizony van mit rejtegetniük, amikor a parlamenti mandátumokért, az állami hivatalokért és a tudományos pozíciókért szállnak harcba. Az idősebb értelmiségieket, akik évtizedekig „távol tartották magukat a politikától” azt remélve, hogy politikai semlegességüket és szakmai hozzáértésüket egyszer majd értékelni fogják, különösen kényelmetlenül érintheti, hogy ez a fiatal nemzedék most lekörözi őket. Az értelmiségnek ez a fiatal gárdája nemcsak jobban érzi magát ebben az új, erősen politizált légkörben, hanem gyanakvással tekint a korábban politikailag semleges technokratákra, akiket esetleg — éppen hallgatásuk miatt, vagy azért, mert nyilvánosan nem tiltakoztak — a kommunisták kollaboránsainak tart.

Az értelmiségen belül szakmai megosztottság is fenyegetheti az osztályá szerveződést. Az elmúlt két évtizedben a technokrata értelmiség látszott a legkomolyabb jelöltnek arra, hogy részesedjen a bürokrácia hatalmából, a legújabb fejlemények fényében azonban a humán értelmiség veszi át a vezető szerepet. Történészek, költők és írók döntő szerepet játszanak az MDF vezetésében. Az SZDSZ rendkívüli tehetségű szociológusok, közgazdászok, politológusok és jogelméleti tudósok klubja. Ha az SZDSZ nem lenne politikai

párt, akkor könnyen lehetne egy nemzeti Társadalomtudományi Akadémia (amely talán a Magyar Tudományos Akadémiánál több társadalomtudományi tehetséget mondhatna a magáénak). Az új magyar parlamenti képviselők mintegy kilencven százaléka egyetemet végzett, és a fele doktori címmel rendelkezik. Vajon a társadalomtudományi és humán értelmiség szövetséget fog-e kötni a műszaki értelmiséggel? Vagy a technokraták haragosan elfordulnak tőlük és a műszaki képzettségű káderelit után maguk is külföldön vagy Magyarországon működő külföldi cégeknél keresnek munkát, a csip-csup, vagy szerintük jelentéktelen politikát ezeknek a tojásfejűeknek hagyva? Ezekre a kérdésekre nem tudunk válaszolni, de Gouldnernek feltétlenül igaza volt, amikor rámutatott, hogy az új osztály kialakulásának alapvető feltétele a műszaki és a humán értelmiség összeolvadásának sikere, vagy kudarca.

2. A TUDATOSSÁG PROBLÉMÁI: A KRITIKAI VITA KULTÚRÁJÁNAK GYŐZELME

Most rátérhetünk az osztályra szerveződés második dimenziójára: jelzi-e valami, hogy a fenti szereplők kifejlesztik az osztályhatalom követeléséhez szükséges tudatosságot?

A posztkommunista átmenet legalapvetőbb változását kétségtelenül a nyelvezetben lehetjük fel. Az értelmiség azzal aratott nagy győzelmet a bürokrácia fölött, hogy rákényszerítette a saját vitakultúráját, a kritikai vitát.

A kommunista bürokratikus uralom sajátos vitastílussal jellemezhető. A káder-diskurzus új nyelvet jelentett, amely világosan meghúzta a politikai és a szellemi mozgástér határait. A helyes beszédből kizárt minden olyan kérdést, amely árnyékot vethetett a bürokratikus uralomra. E beszédstílus jellemzése gondosabb elemzést követel, de néhány vonását röviden itt is felsorolhatjuk. A kommunista beszédstílus feltételezett bizonyos utalásokat a marxizmusra és a leninizmusra, de megengedte a marxizmus illő és nem illő, helyes és helytelen értelmezésének megvitatását. A posztsztalinista korszakban megengedhető volt a különféle marxizmusok létezése, a marxizmus pluralizmusa. Még a nem-marxista reflexiók is elfogadhatóak voltak. A diskurzus általánosan elfogadott kereten belül folyt, ahol a szocializmus volt a jó társadalom (nyílt némi lehetőség a szocializmus többé vagy kevésbé kívánatos formáinak megvitatására), és a kapitalizmus volt az, amit meg kellett haladni. Az egypártrendszer létezését azonban nem lehetett megkérdőjelezni. Az 1960-as évektől kezdve a nyelvezet rehabilitálta a piac fogalmát, bár csak annyit engedett meg, hogy lehetett beszélni a szocialista piacgazdaságról. Az alapvető feltételezés az volt, hogy a tulajdonjog államosítása egyébként is visszafordíthatatlan folyamat.

A szamizdat irodalom, a „másként gondolkodók” nyilvánossága és a földalatti sajtó stb. rendkívül fontos volt, mert aláásta ezt a nyelvezetet és egy újat teremtett, amely teljesen új politikai menetrendet állított össze.

A legutóbbi évtized felfogható úgy is, hogy az egész a nyelvezetek nagy csatája volt, amelyben a káderelit megalázó vereséget szenvedett. Ma felettébb kellemetlen lenne, ha valaki megpróbálna a régi nyelven beszélni. A nyelvezet változása olyan radikális volt, hogy egy mai magyar közönség még egy — bármelyik francia, angol, vagy amerikai egyetemen tökéletesen elfogadott — tudományos marxista vitát sem tartana tiszteletben, vagy hallgatna végig.

Gouldner fogalma, a kritikai diskurzus kultúrája nagy segítséget ad az új nyelvezet leírásához. Ez a nyelv valóban radikálisan kritikus és mélyen bizalmatlan minden olyan érveléssel szemben, amely a beszélő hivatalán vagy hivatali tekintélyén alapul. Érdekes jelenség például a nyugati típusú tudományos tekintély megkérdőjelezése. Az elmúlt néhány évben két különböző kutató állította, hogy felfedezett egy gyógyszert, amely meggyógyítja a rákot. A művelt közönség teljesen bizalmatlan a tudományos vagy a gyógyszeripari hatóságokkal szemben, amelyek azt állítják, hogy e gyógyszerek egyike sem gyógyít meg semmit. Az a puszta tény, hogy ezt a kijelentést tisztségviselők tették — a Magyar Tudományos Akadémia egyik korábbi elnöke, kiemelkedő kutatóorvos —, elégséges alap ahhoz, hogy bizalmatlanul fogadják. Minden kialakult bürokratikus eljárás — ez esetben a gyógyszeriparban szokásos gyógyszervizsgálati gyakorlat — gyanús, ha összeütközik a szabadon szárnyaló kritikai képzelettel.

Olyan világban élünk, ahol semmi sem kötött, ahol minden cseppfolyós és változó. Minden héten vadonatúj tervek születnek arról, hogy miképpen szervezzük meg a gazdaságot, hogyan irányítsuk az egészségügyi ellátást, miképpen építsünk egyetemeket, szervezzük meg a kulturális életet: Magyarország vagy Lengyelország a kritikai gondolkodás orgáinak időszakát éli. A jelek szerint semmi sincs, ami a gondolatkísérleteknek határt szabhatna. A kritikai gondolkodás hatalma korlátlanak tűnik.

Különös, de ez a csaknem feltétlen hit a kritikai gondolkodás erejében — abban a képességben, hogy gondolkodással, tervekkel és modellezéssel átalakíthatjuk a valóságot — egyúttal határt is szab a kritikai gondolkodás kritikai természetének. E kritikus gondolkodás érdekes moralizáló minőséggel rendelkezik. A változás korlátaira mutató hétköznapi gyakorlatiasságot veszélyesnek, sőt erkölcstelennek ítéli. Gouldner nem vette észre a kritikai vita kultúrájának ezt a moralizáló hajlamát. Az 1970-es évek elejének konzervatív gondolkodói azonban, mint amilyen Podhoretz, vagy Kristol, akik ugyancsak elemezték az értelmiség hatalmi törekvéseit, rámutattak arra a különös „etikai terrorra”, amelyet a kritikai vita kultúrájának szószólói érvényesítenek. Például a vietnami háborúról folytatott vitákban a konzervatívok gyakran keserűen panaszkodtak, hogy nem lehetett igazán racionálisan érvelni. Ez azért következett be, mert a kritikus értelmiség erkölcsi okokra hivatkozva nem engedte meg, hogy szó essék az amerikai részvétel szükségességéről a délkelet-ázsiai politikában. A konzervatívok talán a kritikai vita kultúrájának érdekes vonására tapintottak rá, amelyet még tovább kell majd vizsgálni.

Levonhatjuk itt azt a következtetést, hogy teljesen mindegy, mennyire kritikus, vagy mennyire moralizáló a kritikai vita kultúrája a posztkommunista átmenet idején, e kultúra szóvivői mindenképpen győzelmet aratnak. Talán

a kommunista bürokratikus hatalom váratlan összeomlásának legalapvetőbb oka éppen az, hogy a káderelit elvesztette a nyelvét. A káderelitnek a kritikus értelemiséggel ez utóbbi térfelén kell megküzdenie.

A kommunizmus összeomlása általában gazdasági válsággal kapcsolódik össze. A hagyományosabb marxista elemzés elutasítja fenti érveinket arra hivatkozva, hogy a nyelvezet csupán a gazdasági válság eredményeképpen változott meg. Nem vonjuk kétségbe, hogy a kritikai értelmiségnek a káderelit fölötti vitában aratott győzelme összekapcsolódik a gazdasági válsággal és azzal, hogy az elit nem volt képes hatékonyan irányítani a társadalmat és a gazdaságot. De Foucault-tól legalább azt megtanulhattuk volna, hogy a válság önmagában nem esik teljesen kívül a vita keretein. A vita nem csupán tükrözi a mélyben húzódó válságot, hanem bizonyos mértékig meg is teremti azt.

3. AZ ÚJ STRUKTURÁLIS HELYZET: POLITOKRÁCIA, VAGY AZ ÉRTELMSÉG MINT BÍRÓ ÉS JÁTÉKMESTER A BÜROKRÁCIA ÉS AZ ÚJ BURZSOÁZIA KÖZÖTT

Az osztályvá alakulás harmadik feltételének van valami köze ahhoz, hogy milyen pozíciót foglalnak el azok a személyek, akik megfelelő tudatossággal egyetlen kollektív erővé válhatnak. Nem beszélhetünk komolyan valamely osztály kialakulásáról mindaddig, amíg az elemző nem képes meghatározni a pozíciót, amelyből az érintettek az osztályhatalmat gyakorolhatják.

Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz című könyvben azt hittük, hogy a redisztributív gazdaság intézményeiben felleltük ezt a pozíciót. Munkánkban azzal érveltünk, hogy az etatista gazdaságban az újraelosztást végző olyan helyet foglal el, amely megfelel a tulajdonosok pozíciójának a kapitalista gazdaságban. Mind az újraelosztók, mind a tulajdonosok kisajátítják a „közvetlen termelők” által létrehozott értéktöbbletet, és azt mindkettő úgy osztja szét, hogy bővített módon termelje újra a termelő és a kisajátító aszimmetrikus gazdasági viszonyát. A sikeres kapitalista gazdagabb lesz és több munkást foglalkoztat, hogy aztán még többet sajátítson el tőlük. A sikeres újraelosztó bővíti az állami költségvetést és fokozza a termelőknek az állami támogatástól és juttatásoktól való függését. Míg a kapitalista termelés alaptörvénye a profit elérése, addig a szocialista termelésé a redisztributív hatalom maximalizációja.

Ma már hajlamosak vagyunk feltételezni, hogy a technokrata értelmiség kudarcot vallott, amikor ésszerűsíteni akarta a szocialista gazdaságot és meg akarta teremteni a tervezők és újraelosztók osztályhatalmát.

Az 1980-as évek közepén egyikünk megírta könyvünk „önkritikáját”. Eszerint az 1970-es évek elején két folyamatot nem láttunk elég világosan. Először is 1974-ben láttuk az uralkodó rend ellentámadását a reformértelmiséggel szemben, de arra nem számítottunk, hogy ez valóságilag egy egész korszakon át fog elhúzódni. A káderelit azonban sokkal makacsabbnak bizonyult, mint gondoltuk, amikor a saját jövőjét is kockáztatva elszabotálta a szocializmust ésszerűsítő reformokat. A nyolcvanas évek közepére az értelmiség, legalábbis Magyarországon és Lengyelországban, eléggé csalódott ahhoz, hogy elveszítse hitét a kommunizmus megreformálhatóságában, és már nem érdekelték a

káderelittel köthető kompromisszumok. Másodsorban kiderült, hogy miközben a káderelit makacsul ellenállt az értelmiséggel kötendő kompromisszumnak, nyitottabb volt a kistőkés fejlődés felé, mint azt az 1970-es évek elején feltételeztük. Még az is elképzelhető, hogy ezt az értelelmiséggel kötendő nagy kompromisszum alternatívájaként használták fel: a káderelit, ahelyett, hogy megosztotta volna a politikai hatalmat az értelmiséggel, inkább teret nyitott a magánvállalkozásnak a gazdaságban. Bizonyos értelemben a „spanyol utat” választotta, az egypártrendszer némi kapitalizmussal kombinálva.

Ezekre a fejleményekre aligha lehetett számítani az 1975 és 1985 között eltelt évtizedben. Az 1988 közepé óta bekövetkezett magyarországi események fényében azonban a káderelitnek ez a stratégiája már nem működött. Sőt visszautótt, és most hirtelen úgy látszik, hogy a küzdelemből az értelmiség került ki győztesen. Talán az értelmiség még azt is megtanulta, miképpen húzson hasznót a kispolgárosodás kibontakozó folyamatából, amelyet a káderelit eredetileg éppen azért indított el, hogy őt távol tartsa a hatalomtól.

Először is, illúzióknak bizonyult a kommunista bürokrácia „spanyol útás” forgatókönyve. A kapitalista fejlődés, különösen egy olyan fejlődés, amely eléggé kapitalista ahhoz, hogy megmentse az etatista gazdaság süllyedő hajóját, jogi és politikai reform nélkül lehetetlennek bizonyult. A kommunista bürokrata elit aláásta az általa kezdeményezett kistőkés fejlődés hatékony kibontakozását azzal, hogy a politika és a jog területén nem tett semmit. Ezzel pedig elmélyítette a gazdasági, majd nyomában a politikai és a társadalmi válságot, amely az elmúlt néhány hónap politikai áttöréséhez vezetett.

Az értelmiség azonban nem csupán nagy győzelmet aratott azzal, hogy a káderelitet rákényszerítette a politikai és jogi reformra, mélyrehatóbbra, mint amelyet addig gazdasági reform bármikor is megkísérelt. Az értelmiség egyúttal felfedezte az időközben kibontakozó kapitalista fejlődés előnyeit is. Bizonyos értelemben az értelmiség feltárt a maga számára egy pozíciót, vagy szerepet, olyat, ami jobban megfelel transzcendentális természetének: ez a „teleologikus tervező” szerepe. Mint láthattuk *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* című könyvben, az értelmiségnek nagy árat kellett volna fizetnie azért, hogy osztályllyá szerveződhessen az újraelosztó pozíció révén: bizonyos mértékig bürokratizálódnia kellett volna. Könyvünkben úgy láttuk, hogy az értelmiségi osztály alakulása kettős folyamat, amely egyszerre eredményezi a bürokrácia értelmiséggé és az értelmiség bürokratává válását.

Az értelmiség mintha a mostani posztkommunista átmenetben felfedezett volna egy olyan szerepet, amely nem bürokratizált. Nem a redisztributív hatalom révén szerveződik osztályllyá, hanem saját jogon gyakorolja a hatalmat politikrácia vagy médiakrácia alakját öltve.

Ez az új pozíció a posztkommunista társadalmi struktúra kettősségének felismerésén és elfogadásán alapul. A kommunizmusban a társadalom fölött „egy úr” volt (amit mi bürokratikus uralkodó rendnek nevezünk), a posztkommunista társadalom azonban „két urat” ismer el. A posztkommunizmusban az állami bürokratikus elitnek meg kell tanulnia együtt élni és némileg versenyezni is a kibontakozó tulajdonosi osztályllyal. Az értelmiség, amely hirtelen nyitotta meg önmaga számára a demokratikus politika szféráját, uralkodik

is fölötte azzal, hogy monopolizálja a jelen és különösen a jövő politikai nyelvzetének — és ezáltal a teendők sorrendjének — kialakítását. Az értelmiség ezt a változatos és kitégult politikai teret kényelmesnek találja és kezdi kijátszani az egyik urat a másikkal szemben, felhasználja a politikai demokrácia mechanizmusait arra, hogy mindkét urat ellenőrzése alatt tartsa, saját magát pedig följük helyezze afféle „legfőbb úrként”, mint játékmester, vagy futballbíró.

Míg az uralkodó bürokratikus rend makacsabb volt és kevésbé ravasz, mint gondoltuk, az értelmiség ügyesebbnek bizonyult. Nemcsak hatalomra tett szert. Az értelmiség pontosan azokat az intézményeket vagy mechanizmusokat használta ki, amelyeket a káderelit saját érdekében és az értelmiség háttérbe szorítására hozott létre. Az értelmiség továbbá olyan pozíciót teremtett magának a társadalmi struktúrában belül, amely mindenképpen jobban megfelel a természetének.

A posztkommunista átmenet legelső szakaszában az értelmiség inkább médiakráciaként szilárdította meg pozícióját. Ma Magyarországon mintegy ötszáz kiadó létezik, az emberek rendkívül sok pénzt költenek könyvekre és újságokra. A tömegtájékoztatási eszközök kulcsszerepet játszanak a leglényegesebb kérdések megfogalmazásában. A média kampányai mértek vereséget a kormány nagyszabású dunai erőműépítési tervére, és arra, hogy közúti adót vezessenek be stb. Az értelmiség szokatlanul jól látható szerepet játszik a tömegtájékoztatási eszközökben. Például esténként a kettes csatornán az esti adást azzal fejezik be, hogy két-négy társadalmatudóssal olyan kérdéseket vitatnak meg, mint az új elit kialakulása, a reprivatizáció mögött meghúzódó stratégiák és filozófiák, a magyar film szerepe a világban stb. Ez a médiakrácia azonban máris készül a politokrácia szerepére. A televíziós viták a választási kampány edzéseinek bizonyultak. Milliók nézték, úgy, ahogy az Egyesült Államokban az emberek a birkózó világbajnokságot nézik. Ám Magyarországon a győztes birkózókból parlamenti képviselők, miniszterek vagy nagykövetek lettek. Ez több mint show, ez felkészülés a hatalomra. Az új miniszterelnök, a honvédelmi és a külügyminiszter is történész. A kialakuló új elitből — szerintünk — aligha lesz új nagyburzsoázia. Ez az új elit a saját sorainkból kerül ki, olyanokból, akik gördülékenyen használják az új kritikai vita kultúráját, és ez alkalommal jök az esélyeik arra, hogy a csúcsig meg se álljanak.

Ha jobban belegondolunk, ez nem is annyira meglepő. Végtére is olyan társadalomról nem tudunk, ahol ne lett volna elit, és ugyan ki más lenne képes eljátszani az új elit szerepét, ha a bürokrácia eltűnik a történelem színpadáról. Az értelmiség az egyetlen komoly jelölt.

III. EGY ÚJ KORSZAK ÁTMENETI IDŐSZAKA? ALTERNATÍV FORGATÓKÖNYVEK: BÜROKRATIKUS RESTAURÁCIÓ, BURZSOÁ OSZTÁLYURALOM VAGY ÉRTELMSÉGI OSZTÁLYHATALOM

Mint már korábban is jeleztük, a legnehezebb kérdés a következő: milyen sokáig tarthat ki egy ilyen hatalmi terv? Elképzelhető-e, hogy az értelmiség képes egy önmagát reprodukáló osztály megteremtésére? Vagy az értelmiség csak bajkeverő, amely arra jó, hogy aláásson rendszereket, de a sajátját képtelen megteremteni? Vajon csak közvetítésre alkalmas, és más uralkodó osztályok útját egyengeti?

Vajon a mostani posztkommunista szakasz egy egész történelmi korszak-e, vagy csupán rövid közjáték a kommunista társadalmi rend restaurációja, avagy a valódi polgári osztályuralom előtt?

Elemzésünket eddig ugyan kevés cáfolhatatlan tény támaszotta alá, mégis szilárd talajon állunk, amikor megkíséreltük elmagyarázni, hogy mi is történik. Írásunk utolsó részében azonban kalandos feladattal nézünk szembe. A jövő forgatókönyveit kell szemügyre vennünk. Rövidek leszünk és annyira óvatosak, amennyire csak lehetséges egy ilyen vállalkozásnál.

Vetítsük előre válaszunkat: a legkevésbé a kommunista restauráció valószínű. Jobbak az esélyei egy nyugati típusú kapitalista modellnek. Lehetséges, hogy csatlakozunk Európához, vagy ami még valószínűbb, valahol a periférián, ha szerencsénk van, akkor a félperiférián illeszkedünk be a kapitalista világrendszerbe, és elképzelhető az értelmiségi osztályuralom megszilárdulása is. Ez utóbbinak talán nagyobbak az esélyei.

A „lehetetlen” szónak nincs helye a társadalomtudós szótárában, Magyarországon mégis csaknem lehetetlennek tartjuk a kommunista restaurációt. Mint már korábban kifejtettük, a bürokratikus uralkodó rend elvesztette képességét és akaratát az uralkodásra. Asszimilálódott az értelmiséghez és mind habitusában, mind életvitelében elpolgárosodott. Nem találtunk olyan hazai erőt, amely a restauráció komoly fenyegetését jelentené. Természetesen egy a Szovjetunióban feltételezett drámai konzervatív fordulat alaposan lelassítaná Magyarországot, Lengyelországot és Csehszlovákiát haladását a posztkommunizmus felé. Egy ilyen változás lehetősége a Szovjetunióban, különös tekintettel az 1989. május–júniusi kínai eseményekre, nem zárható ki. De még ha a Szovjetunióban bekövetkezne is egy a kínaihoz hasonló fordulat, nem látjuk, miképpen térne vissza Magyarország vagy Lengyelország a kommunista modellhez, kik azok a szociológiailag azonosítható szereplők, akiknek ehhez a folyamathoz tényleges érdekük fűződik. Hol vannak azok a hitelt érdemlő gazdasági vagy szociális tervek, amelyek működésképes szervezetet ígérnek?

A második alternatívát valamiféle burzsoá osztályuralomhoz vezető átmenet jelenti, vagy ahogy Hankiss mondja, az átmenet egy új nagyburzsoázia felemelkedéséhez, esetleg harmadik világbeli kapitalista fejlődés felé, amelyben a hazai társadalmi struktúra zömében proletár marad, a burzsoázia pedig külföldi lesz. Ez az alternatíva lehetséges, de nem valószínű. A hazai burzsoázia túl gyenge és kicsi ahhoz, hogy igazán új elitet alkosson. Hankissnak az a

forгатókönyve sem túlságosan hihető, hogy a káderelit alakul át Rockefellerrekké. Nem látjuk, milyen politikai folyamat tenné lehetővé a nemzeti vagyon újraelosztását úgy, hogy az néhány száz, vagy ezer magántulajdonos kezébe kerüljön. A nem-menedzser káderelit (azok, akik nem nagy állami vállalatokat irányítanak, hanem párt-, állami és kulturális intézmények tisztségviselői) ugyan miért fogadná el, hogy közülük egyesek milliárdosok legyenek, míg a többség vas nélkül marad?

Mindent egybevetve, a legvalószínűbb az a jövő, amelyben újfajta egyensúly jön létre a bürokrácia és a burzsoázia között (ez utóbbi inkább kispolgárság, de lehetséges, hogy némelyikük gyorsan fog növekedni, vagy együttműködik a nagy nyugati, illetve multinacionális cégekkel). A bürokratikus és a burzsoá struktúra kombinációjában pedig az értelmiség megtarthatja a „kasszakulcsot”, vagy a „legfőbb úr” pozícióját. Végére is ez nem is különbözne annyira a hagyományos közép-európai tapasztalattól, amelyben a Bildungsbürgertum mindig megőrizte elsőbbségét a Besitzbürgertummal szemben. A közép-európai Verbürgerlichung talán pontosan úgy folytatódik tovább, ahogy az újkori történelem során kibontakozott.

1989. augusztus — 1990. szeptember

Fordította: Gáthy Vera